

BEYTÊN KURDÎ: *MEMÊ ALAN WEK MÎNAK*¹

Kürtçe Destanlar: *Memê Alan Örneği* Kurdish Epics: *Memê Alan as a Sample*

Parviz JAHANY² - Hasan ÇİFTÇİ³

Kurte

Mijara lêkolîna vê gotarê pênasekirina beyta Kurdî û çemka wê; cudatîya beyta kurdî û ya ‘Erebî û nasandina beyta *Memê Alan* e.

Yek ji çiqên herî giring di nav toreya gelêrîya Kurdî da beyt e, ku di parvekirinê da dikeve nav pişka helbestkî. Beyt şeweyeke toreyîya kurdî ya serbixwe ye û dewlemendirin çîqa toreya gelêrîya kurdî ye. Gelek lêkolîneran li ser toreya zarkîya Kurdî û bi taybetî jî li ser beyt û mijara beytên Kurdî; nav û çemka beytê lêkolîn kirine. Hindek lêkolîner we hizir dikin ku navê beyta kurdî li jêr kartêkira peyva beyta ‘Erebî da peyda bûye, ku ji ‘Erebî derbasî Farsî bûye. Lê pişkek zor ji lêkolêran li ser wê bîr û bawerîyê ne, ku beyta Kurdî û beyta ‘Erebî ne heman tişt in û her yek bi wateyêke cuda ji ya din hatiye holê. Çemk û wateyên wan jî cuda ne. Em ê di vê xebatê da vê tevliheviyê nîqaş bikin û behsa peyv û çemka beytê bikin.

Bi nav, naverok û mijarên cur be cur gelek beyt di zimanê Kurdî da hene, ku yek ji wan beytana *Memê Alan* e, ku ji hemûyên din bi nav û bangtir e. Em ê di vê xebatê da beyta *Memê Alan* hildin navendê û nîqaş û vehonîna çemka beytê bikin.

Ev gotar ji destpêkek û du pişkan pêk tê. Li dû destpêkê em ê li ser peyva beytê û wate û çemka wê bixebitin û li pişka duyem jî dê li ser *Beyta Memê Alan* rawestîn û ewê beytê bi hûrgilî bidin nasandinê.

- 1 Ev gotar ji teza min ya bi navê: *Berawirda Mem û Zîn a Kurmancî û Hewramî (Kurmancî ve Hevramî Mem ile Zîn Destanının Karşılaştırması)* hatiye vegirtinê.
- 2 Xwendekarê Doktorayê, Zanîngeha Bingolê, Enstîtuya Zimanên Zindî, Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî. cihaniperwiz2020@gmail.com
- 3 Prof. Dr. Zanîngeha Bingolê, Fakulteya Fen-Edebiyatê, Beşa Edebiyat û Zimanên Rojhilatê, hciftci@bingol.edu.tr

Peyvên Kilîdî: Beyt, Memê Alan, Zîna Zêdan, Toreya Gelêrî, Oskar Mann.

Özet

Bu makalenin konusu, Kürt destanının ve kavramının tanımının yapılması; Kürtçedeki destan ile Arapçadaki destan arasındaki farkın incelenmesi ve *Memê Alan* destanının tanıtılmasıdır.

Kürt folklorunun en önemli dallarından biri şiirsel kısma giren destandır. Destan, Kürt folklorunda bağımsız bir türdür ve Kürt folklorunun en zengin koludur. Birçok araştırmacı Kürt sözlü kültürünü, özellikle de destanlar ve Kürt destanlarının konusu ile destanın adı ve kavramı hakkında araştırma yapmıştır. Bazı araştırmacılar Kürt destanının adının Farsçadan Arapçaya geçen destan kelimesinin etkisi altında olduğunu düşünmektedir Ancak araştırmacılar arasında, Kürtçedeki destan ile Arapçadaki destanın her birinin farklı anlamlardan türediklerine; kavram ve anlamlarının farklı olduğuna yönelik güçlü bir inanış var. Biz bu çalışmada yaşanan bu kavram karmaşasını tartışacağız ve destan kelimesini ve kavramını irdeleyeceğiz.

Kürt dilinde farklı isimleri ve içerikleri olan birçok destan vardır. Bunlardan biri *Memê Alan* destanıdır ve diğer tüm destanlardan daha ünlüdür. Bu makalede destan kavramının tartışması ve analizini *Memê Alan* destanını merkeze alarak yapacağız.

Bu makale bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişten sonra “destan” kelimesine, anlamına ve kavramına odaklanacağız. İkinci bölümde *Memê Alan* destanına odaklanacağız ve bu destanı detaylı olarak analiz edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Destan, Memê Alan, Zina Zêdan, Folklor, Oskar Mann.

Abstract

The topic of this article is the study of the Kurdish epic, its concept and definition and the difference between epic in Kurdish in Arabic and the introduction of the epic of *Memê Alan*.

One of the most important branches in the Kurdish folklore is the epic that is in the poetic branch. Epic is an independent genre in Kurdish folklore and the richest branch of the Kurdish folklore. Many researchers have researched the Kurdish oral culture, and in particular about the epics and the topic of Kurdish epics and the name and concept of the epic. Some researchers think that the name of the Kurdish epic has been coined under the effect of Arabic word for epic, which passed from Arabic to Farsi. But there is a strong belief among researchers that the word epic in Kurdish and Arabic isn't the same thing, each has a different meaning and their concepts are also different. In

this work, we will discuss this ambiguity of the concept and analyze the word and concept of epic.

There are a lot of epics with different names and contents in Kurdish language, one of which is *Memê Alan*, which is the most famous one. In this work, we will discuss concept of epic by taking the *Memê Alan* epic to the center.

This article consists of an introduction and two parts. After the introduction we will focus on the word “epic” and its meaning and its concept and in the second part we will focus on the epic of *Memê Alan* and will analyze the epic in detail.

Key Words: Epic, Memê Alan, Zina Zêdan, Folklore, Oskar Mann.

Destpêk

Gava ku mirov li ser toreya gelêrîya Kurdî dixebite û li hemû çiq û şaxên wê yên rengareng mêze dike û li ser wan hûr dibe, hînga ye ku mirov bi berfirehî û zengînîya vê toreyê agadar dibe. Ji ber vê rengarengî û zengînîya naverokî û berfirehbûna meydana mijaran e, ku hemû lêvekolên ku li ser toreya zarkîya Kurdî xebitîne, bi hevdengî zengînîya vê toreyê pejrîrandîye û ji rengarengîya wê zendegirtî mane.

Hecîyê Cindî (1908-1990) li ser zargotîna Kurdî weha dinivîse: “Zargotîna Kurmancîyê gelekî dewlemend e û pirjanr e. Gelek in beyt-serhatîyêd wê ye eyan, çawa “Memê û Zînê”, “Dimdim” û yê dinê. Gelek in hikayetêd wê ye hezarnavî, serhatî, mijûlîyêd wê. Bêhesab in kilamêd wê yê mêra, keçîka, xebatê, govendê, metelok û meselêd wê.”⁴

Toreya Kurdî ya zarkî di pileya yekem da li bara teşe û ruxsarê xwe va li ser du pişkînan tê parvekirinê: 1. Pişka helbestkî 2. pişka pexşankî.⁵ Heryek ji van pişkînan di nav xwe da li bara teşeyî û naverokî da dibin çendîn çiqan û di gelek biwaran da her çîqek jî li ser çendîn binçiqan têne parvekirinê. Yek ji çiqên here girîng û zengîn yê toreya gelêrî ya Kurdî beyt e, ku ew jî li bara teşeyî û naverokî da xudanê çendîn çiq û şaxên curbecur e.

Li ser peyva beytê gelek kesan lêkolîn kirine û her yekê bi şeweyekê û hindî zanîn û têgehîştina xwe peyva beytê şirove kirine. Bi pêka agadarîyên ku me ji jêderên peywendîdar bi dest xwe ve înanê, peyva beyt di zimanên Kurdî, Farsî û ‘Erebî da heye. Lê wate û çemkên wan ji hevdu cuda ne.

4 Hecîyê Cindî, *Hikayetêd Cimeata Kurda, I. Weşanxaneya Rûpelê*, çapa 1. Stenbol 2014, r. 13.

5 Ayhan Yıldız, *Hunera Vegotîna Bedew A Devkî û Nivîskî*, 2017, Van, 1, r. 121 - Adak, Abdurrahman, *Destpêka Edebîyata Kurdî ya Klasik*, Çapa Duyem, Nûbihar, İstanbul, 2014, r. 30

Di zimanê ‘Erebî da ji xanî yan malê ra beyt dibêjin. ‘Ereban yekîneyeke helbesta klasîk jî wekandine/şuandine mal yan xanî û bi şêweya mecazî ji wê ra jî beyt gotine. Ji nîvmalikeke helbestê ra jî misra‘ gotine. Beyt yanê xanî û misra‘ jî wate layek ji du layên dergehî. Çun mala ‘Ereban di binêşê da ‘kon bûye, li dû ra navên sing, û sitûn û hebinên ‘konanî⁶ jî li sê ruknên ‘Erûzê yên binêşeyî kirine.⁷

Lê “beyta kurdî ne malikeke helbestê ye, ew janreke ser bi xwe ye û navê çiçek ji toreya gelêrî ye ku hindek ji wan ji sedan malik û nîvmalikan pêk tên.”⁸ Tenê tiştê ku van herdu peyvana digehîne hevdu helbestbûna wan e. Em di edebîyata Farsî da jî rastî peyva beytê dihên, ku pêş da ji hemû helbestan ra hatîye gotinê, lê li dû serketina Îslamê û zalbûna ferhenga ‘Erebî li ser ya Îranîyan, Farsan jî weke ‘Ereban ji malikeke helbesta klasîk ra beyt gotine. Emê li dirêjaya vê gotarê da bi anîna şahid û serpelgeyan ronahîyê bêxin ser vê mijarê.

Bi pêka hemû kesên ku li ser toreya gelêrîya kurdî xebitîne, beyt yek ji zengîntirîn şax û çiqên toreya gelêrî hatîye hejmartinê.

Hebîbullahê Tabanî li ser beytên Kurdî weha dinivîse:

“Toreya gelêrî ya Kurdî zortir li ser şaxeya lawîje û beytan hatîye damezirandinê, ku ji cuwantirîn peyvên evîndarîyê û çîrokên atîfî yan efsane û çîrokên hemasî û qehremanî pêk tên, ku heryek efsaneyeke pehlewani yan bûyereke dîrokî vedigêrin û bi şêweyên helbestî û pexşanî ji nifşekê bo nifşa din tên veguhestîne. Yan jî di van du sedeyên dawîyê da hatine weşandinê.”⁹

Beyt weke janreke serbixwe ya toreya gelêrî di zaraveyên Kurmancî û Soranî da heye û hejmara beytan di van herdu zaraveyan da ji dusedî zêdetir e. Beyt weke janreke serbixwe di nav hemû Kurmancîaxêvan û di navçeyên Soranîaxêvan da jî di navçeyên Mukrîyan, Soran û Baban da heye.”¹⁰

Ji beytên kurdî ya here bi nav û bang ku bala gelek ji lêvekolên Kurd û bîhanî li ser xwe da rakêşaye û bûye mijara lêkolînên akademîk, beyta *Memê Alan* e. Beyta *Memê Alan* bi zareveyên Kurmancî û Soranî hatîye gotinê.

Beyta *Memê Alan* he ji mêj ve bala lêvekolên xoyî û bîhanî û helbestkarên kurd li ser xwe da rakêşaye. Yekemîn kesê kurd ku li ser vê beytê xebitîye û ew ji

6 Peyvên “Sebeb”, “Weted” û “Fasile” ku tên bi wateya: hebin, sing û sitûnê ‘kon, li ruknên ‘erûzê kirine.

7 Şemseddîn Muhemed Qeys-Elrazi, *Elmu’cem Fi Me’ayiri Eş’aril-’Ecem*, Beyrût, 1909, r. 15.

8 Ehmed Şerîfî, “Ustûreha ve Efsanehayê Kurdî” *Fesîlnameyê Ferhengê Merdumê Îran*, şomare-hayê 7 ve 8, behar 1386 hş. r. 104-106

9 Hebîbullah Tabanî, *Vehdet-ê Quwmî-yê Kurd ve Mad, Menşei-ê Nejad ve Tarîxê Temeddun-ê Kurdistan*, Neşr-ê Gusterdê, Tehran 1380 hş. r.433

10 Emîr Hesênî, “Beyt” *Danîşname-yê Cehan Islam, Iranika*, (made-yê Beyt2) cild 1. S. 2365

<http://lib.eshia.ir/23019/1/2365>

xwe ra kirîya mijara afirandina şahesera xwe, Ehmedê Xanî¹¹ ye. (1650/1-1707) Li dû E. Xanî ra du helbestkarên Hewramîaxêv jî bi navên Mîrza, ew beyta ji xwe ra kirine jêder û mesnevî li ser wê nivîsîne.¹²

Di vê gotarê da em dê li ser wate û çemka beytê bi giştî û li ser beyta Memê Alan bi taybetî rawestîn. Pirsra me ew e kanê beyta Kurdî xudan çi taybetmednîyan e û dikeve nav kîjan pişka toreya gelêrî û cudatî û peywenda nîveka beyta kurdî û beyta ‘Erebî çî ye. Ji bo vî karî me ji rêka lêkolîna li ser wan pirtûk û gotarên ku ta niha li ser vê mijarê hatine nivîsînê wec wergirtîye. Ev beyta Memê Alan ta niha nehatiye weşandinê û cara yekem e ku em li ser dixebitin.

Beyt, Çemk û Pênaseya wê

Beyt yek ji çiqên here zengîn û rengîn e di toreya gelêrîya kurdî da. Gelek kesan li ser vê peyvê û wate û çemka wê bîr û boçûnên xwe nivîsîne.

Di *Dairetu'l-me'arif-ê Bozorg-ê Îslâmî*, da li ser peyva beytê weha hatîye: “Beyt di edebîyatê da biçûktirîn yekîneya helbesta klasîk e. Her beytek ji du pişkên hevkeş pêk tên, ku jê ra misra’ dibêjin.”¹³

Em dibînin ku di vê şiroveyê da tenê çemk û wateya beyta ‘Erebî li ber çavên nivîskarî bûye, ne beyta kurdî.

Abdurrahman Adak li ser peyva beytê weha dinivîse: “Beyt peyveke bi erebî ye ku wateya wê ya ferhengî xanî ye... Wek têgeheke edebîyata klasîk beyt ew yekeya helbestê ye ku ji du misrayên hevkeş û hevgerî pêk tê.”¹⁴

Dîyar e A. Adak jî tenê li ser wate û çemka beyta’ Erebî rawestayê û çun mijara pirtûka wî ne edebîyata gelêrî ye ,berê xwe nedaye çemk û wateya beyta kurdî.

Hejar Mukrîyanî (1921- 1991) di ferhenga *Henbane Borîne* da, beytê weha şirove dike: “ çîrokî şê’ir, heway goranî.”¹⁵

-
- 11 Xanî di Mem û Zînê da 6 caran dibêje ku min ev çîroka ji zarê çîrokbêjên zana bihist: “*Danayê mu'emmerê kuhensal, Evrengehe go ji bo me e'hwal* “ Herwisan ew di destpêka Mem û Zînê da dibêje: “*Ne'xmê we ji perdeyê derînim, Zînê û Memê ji nû vejînim*” Wate çîroka Mem û Zînê berê jî hebûye û ez dixwazim wê ser ji nû vejînim. Di dawîya Mem û Zînê da jî amajeyî efsanebûna Mem û Zînê dike: “*Hindek ji fesaneyê di Bohtan, Hindek di behane hin di bohtan*” bnr. Mem û Zîna Xanî, şiroveya P. Cîhanî, Nûbihar, Istenbol 2010
- 12 Keyomers Nikreftar, *Keşkol*, Enistîtûtî Kelepûrî Kurd- Silêmanî, salî 2013 Silêmanî - Babayî, Sedîq, *Memê Alan be Horamî*, Naşir Gote û Hafîz, Alman, Bonn, sal 2018, şabek: 9783940762535 -
- 13 Heyder Rîzâ Şâyegânfer, “*Beyt*”, *Dairetu'l-me'arif-ê Bozorg-ê Îslâmî*, XIII, rr. 271-272: <https://www.cgic.org.ir/fa/publication/entryview/8253> (Gihan: 04.11.2019/09:57)
- 14 Abdurrahman Adak, *Teşeyên Nezmê di Edebîyata Kurdî ya Klasîk de*, Nûbihar, Istanbul 2019, r.98
- 15 ‘Ebdurrehman Şerefkendî Hejar, “*Beyt*”, *Henbane Borîne*, Intişarat-ê Sirûş, Çapî Yekem, Tehran 1369 hş. r.87

Ehmedê Şerîfî (1945-2015) li ser beyta Kurdî weha dinivîse: “Peyva beytê di zimanê Kurdî da di gel peyva beytê ya toreyî ku di zimanê Farsî da rayic e û bi wateya du misra’ên helbestê ye, cuda ye. Beyta Kurdî hindek caran mesnevîyeke dirêj e ku ji sedan dubeytîyan pêk tê... Her beytek ji çend bendan û her bendek ji çend misra’ên hevserwa, bi kêşeke kîteyî yan heceyî pêk tê. Di pişka zor ya wan da hejmara kîteyên misra’ên wan ne hindî hevdu ne. Tenê hevserwayîya wan e ku wana weke helbest nîşan didin...”¹⁶

Di Danişnameyê Cehanê Islam, Iranika, da bi qelesa Emîrê ‘Hesenpûr (1918-1985), li jêr madeya “Beyt” ê da weha hatiye:

“Beyt cureyek hunera gelêrî û xocîyî ya kurdî wekî (vegötina çîrokê bi miqam û awaz) e. Wekî çîrok yan hikayetên Azerbaycanî, istiranên gelêrî yê İnglîsî, Iskatlendî û... ye. Beyt dasitanke ku sîng be sîng (ji nifşekê bo nifşa dî) tê vegêranê û bi giştî weke istiran yan jî têkelawîyek ji istiran û gotinên asayî tî vegotinê. Layê wê ye cuda ji dîtir istiranên kurdî yê lîrîk (Heyran û Lawik) di binêşê da û bi curekî asayî di taybetmendîya wê ya çîrokî û dirêjîya wê da ye. Ji ber hebûna teşeyê helbestkîya istirankî, bi curekî eşkere cuda ji dîtir çîrokên kurdî ye. Beytbêj berewajî hevtayê xwe yê Azerbaycanî “Aşiq” beytê bi sazê nabêje...”¹⁷

Marif Xeznedar di pirtûka xwe ya *Mêjûy Edebî Kurdî* da li ser beytê weha dinivîse: “Beyt be qeware zor dirêj e, zimanî millî ye we ristey sakar e, zorbey xelk lêyê dega. Kêşî xomalî ye we qafiyey rengareng e. Le ser bincî bend dademezrê we be mebestî goranîgotin dadenrê... Beyt wekû babetêkî çîrokî şê’irî zîyatir be mebestî goranîçirîn dadenrê, xerîkî dildarî û xoşewîstî û siruşt e, herweha rûdawî mêjûyî û qaremanîyetî û palewanî netewe le şoriş û ceng û bergirî le nîştiman degêrêtewe...”¹⁸

Îsmailê Şems li ser peyva beytê weha dinivîse: “Beyta Kurdî: Menzûmeyên çîrokî yê Kurdî ku mijara pişka zor ji wan evîn û mêrxasî ye. Dengbêjên Kurd van menzûmeyana bi aheng dibêjin. Beytbêjîyê bermaya sunneta dengbêjîya Îrana mêjîn dizanin. Beyt ji giringtirîn û resentirîn hêmanên edebîyata zarkîya Kurdan e. (Kristensen, 58; Behrî, “beyt” pişka yekem, r. 26)... Beyta Kurdî têkelawîyek e ji helbest û peşşan û ahengê (Payanîyanî 501), Herçiqaş ku di nîveka beyta Kurdî û beyta Farsî da peywendek tuneye jî, lê wisan dîyar dike ku beyta Kurdî di gel meqama mûsîqîyê “beyat” ji yek reh û rîşeyê bin...”¹⁹

Di ferhenga Herman da li jêr navê beytê weha hatiye: “1- Çîrokeşêirî folklorî (Ayînî, Dildarî, Mêjûyî we...) le ser heway taybetî xoyan ke ahengsazekeyan

16 Şerîfî, h.b.

17 Hesenpûr, h.b. – (<http://lib.eshia.ir/23019/1/2365>)

18 Marif Xeznedar, *Mêjûy edebî kurdî*, Hewlêr 2001, r. 169

19 Îsmail Şems, “*Beyt-ê Kurdî*” Merkez-ê Dairetu’l-me’ârif -ê Bozorg-ê Îslamî, Gihan: 03.11.2019/22:13, (<https://www.cgic.org.ir/fa/article/153284/>)

dîyar nîye we piştawpişt geyîştote dest ême. 2- Her çîrokeşêirêk ke le ser heway beyt dandirawe we heman mebestî be duwa ye we danereke dîyar e ke kê ye, ya kê buwe: Beytekanî Elî Berdeşanî, Mem û Zînê Ehmedî Xanî²⁰ 3- Qisey dûr û dirêj û bêmana. Xetêk şêir ke birîtî ye le dû misre'...Têbînî: wişey beyt qisey zor le ser e we hendêk birdûyanetewe ser beytî 'Erebî, taqimêkîş pêyan wa ye le wişey beyat kewtuwe. Mîn pêman wa ye beyt debê le pad î evêstayî be manay şêir kewtibê we le zimanekanî Orûpayîş da poet be manay şair her lew rîşe ye. Herwa dûr nîye ber le Islam beyt wek hore aheng û heway mezhebîş hebûbê we le duway ew beşey nemabê we be dûrîş nabînim ke beyat û beyt her yek bûbên, ya yek serçaweyîyan hebê."²¹

Em dibînin ku pişka zor a zimannas û lewekolan li ser wê hindê ne ku beyta Kurdî û ya 'Erebî "beyt بيت" ji hevdu cuda ne. Tenê tişta ku bûye hegera peywenda wan ya rûveyî helbestbûna herduyan e.

Beyt di nav Mêjûya Wêjeya Farsî û Kurdî da

Jêderên mêjûya edebîyata Farsî û Kurdî yên berî Îslamê li ber destên me kêman in, lê di mêjûya wêjeya Farsî û Kurdî ya piştî Îslamê da dîyar dibe ku Kurdan û Farsan pêş da he ji hemû helbestan ra beyt gotine.

Bo nimûne Necmedînê Razî nivîskarê Îranî yê sedeya heftema hq. di pirtûka xwe ya bi navê *Mirsadul-îbadê* da, dema ku li ser helbestên 'Omerê Xeyyam dinivîse, li cîhê peyva şê'rê, yan ruba'iyê da peyva beytê bi kar diêne. Wate beyt li bal wî wateya helbestê bi giştî û gelemperî dide.²²

Nizamîyê Genceyî hozanê sedeya şeşem a hq. di mesnevîya xwe ya *Xosrew û Şîrînê* da di malikekê da peyva beytê bi kar diêne.

به یاد روی شیرین بیت می گفت چو آتش تیشه میزد کوه میسفت²³

"*Di birîya Şîrînê da BEYT digohtin, Wek agir paç diweşand çîya dinohtin*"

Nizamî di vê helbestê da peyva beytê durust bi wate û çemka wê ya kurdî bi kar dibe.

Di lêkolînên meydanî da em dibînin ku Kurdan zemanekî ji hemû helbestan ra beyt gotine. Ji bo mînak, em dizanin ku helbestên Feqîyê Teyran (ss.16. v. 1041 hq.) ji şeweya nivîskî ra derbasî şeweya zarkî bûne.²⁴ Ta roja îro jî ji hemû

20 Beyta Mem û Zînê ne ya Xanî ye, berewajî wê Xanî Mem û Zîna xwe li ber beyta gelêrî ya Mem û Zînê nivîsiye.

21 Elî Nanewazade, "Beyt", Ferhengî Herman, Bergî Yekem, Wezaretî Perwerde, Hewlêr 2005, r. 466

22 Necmuddîn Râzî, *Mirsad'ul-îbadê*, Şirket-ê intişarât-ê 'İlmî ve Ferhengî, Tehran 1391 hş. s.18.

23 Nizamî Gencewî, *Kullîyat*, ts.We'hîd-ê Destgirdî, Çap-ê Dovum, Intişarât-ê Bêhzad, Tehran 1381 hş. s.193.

24 Bi pêka naveroka Mem û Zînê, Ehmedê Xanî şahesra xwe Mem û Zîn ji toreya folklorîk vergirtîye, lê berevajî wî, berhemên Feqî ji nivîskî ketine nav zarê gel û bûne toreya gelêrî.

helbestên wî yê çîrokî û qesîdeyên wî yê dirêj ra beyt dibêjin. Weke: Beyta Zembîlfiros, Beyta Bersîsê 'Abid, Beyta Şêxê Seni'anê, Beyta Dilî (Dilo rabe) û yêd mayîn.²⁵ Lê bere bere peyva beytê ku pêş da ji hemû cureyên helbestan ra dihate gotinê, tenê ji hindê qesîdeyên dînî û çîrokehelbestan ra hatîye gotinê û bûye çemkeke taybetî ji çîqeke toreya folklorîk ra. Herçiqas ku ta niha jî gel ji gelek qesîdeyên dînî ra jî beyt dibêjin, lê beyt weke çîqeke toreyê ya serbixwe ji curek ji çîrokehelbestên gelêrî ra tene gotinê û bûye janreke toreyî ya serbixwe û ji çiqên dî yê toreya gelêrî cuda bûye.

Beyt gelek caran ji bo nivîsê û lêvekolan bûne jêder û kanîya afirandina babetên hêja.

"...Peywendê zindî di nîveka van beytana û edebîyata nivîskî da heye. Gelek ji helbestkarên sunnetî û nivîskarên îroyîn li afirandina berhemên edebî da ji vê gencîneyê îlham vergirtine... Wek mînak Mem û Zîna Xanî (1105) di binêşa xwe da beytek bûye ku bûye hemaseya neteweyîya Kurdistan. Herçiqasî ku nave-roka hunera gelêrî cîhanî ye, û hindê (wekî Şêxê Sen'an, Mêhr û Wefa, Leylî û Mecnûn, Yûsif û Zuleyxa) ji edebîyata Farsî û 'Erebî serekaniyê verdigirin, lê pişka zor ji wan xocêyî ne..."²⁶

Mijara Beytên Kurdî

Mijarên beytên kurdî rengareng û cur be cur in. Çîqa beytan bixwe li bara naverok, mijar û babetan va dibe çendîn şaxeyên cur be cur. Mijarên beytan yê serekî ev in:

"Hemaseyên evîndariyê yê wekî (Mem û Zîn, Xec û Sîyamend, Şor Me'hmûd û Merzîngan), Yan şerên di nîveka mîrên Kurdistan û desthelatdarên Îranî û Osmanî (wekî Dimdim, Bapîr A'xayê Mengur) Şerê di nîveka mîrên Kurdistan û hoz û 'eşîretan (çîroka 'Ebdullah Xanê Mukrî). Mijarên ayînî (Colindî, Sailê Qebir). Hindê ji beytan li ser hunera istiranbêjîyê û jîyana beytbêjan e. (Pîvazan, Helketî û Xîrnal) ku hindê caran destpêk û encameke wan ya exlaqî heye û hindê jî tenê pêkenok in (Kurr û Kiç)"²⁷

Gowayê vê birokeyê ew beytên folklorîk in, ku metina wan weke beytên Feqî ne, lê li ber nexwandewariya beytbêjan gelek caran kêşa wan aloz û serwaya wan hatine têkelkirinê. Bnr. Ordîxanê Celîl- Celîlê Celîl, Zargotina Kurda II, Çapa Sêyem Amed 2013, "Feqîyê Teyran û av": Herê avê herê avê, Kê ra dikî vê t' uabê, r.76. – "Feqîyê Teyran û Evîntî": Ha hûn werin, lêzim werin, Cîran û xelqê hêcatê, r. 82. "Feqîyê Teyran û Şîretê dil": Dilo rabe ji vê lewmê, tu li nefesê bike t'ehmê, r. 86. (di van nimûneyana û gelekên dî da em dibînin ku helbestên Feqî ji layê kesên ku ew li ber kirine hatine destkarîkirinê û berhemên wî yê nivîskî kirine nav berhemên folklorîk da.)

25 Seîd Dêreşî, *Dîwana Feqîyê Teyran*, Dezgeha Sipîrêz, Hewlêr, 2005, rr. 31-44.

26 Hesenpûr, h.b.

27 Hesenpûr, Emîr, h.b.

Taybetmendîyên Beytan

Em dikarin taybetmendîyên beytê li bara darêjka ruxsarî da weha pênase bikin:

Beyt çîrokekê vedigêre, lê ew çîrok devkî nîne bi deng e. Beyt weke istiranekê bi miqam û aheng û bi deng tê gotinê, lê istiran jî nîne. Herçiqas ku istiran jî çîrokekê vedigêre, lê barê çîrokî yê istiranê ji ya beytê kêmtir e. Beyt istiranek e, lê çîroka wê dûr û dirêj û şiroveya wê berfireh û qehremanên wê ji yê istiranekê zêdetir in.

Beyt weke qesîdeyekê dûr û dirêj e, lê ne qesîde ye jî. Çunku hemû malikên qesîdeyê hevkes û hevserwa ne, lê hevkesî di nav rîzîkên hemû beytan da tune ye.

Beyt ne bi malik û misra'an lê bi bendan tî parvekirinê.

Serwa di beytan da rengareng e.

Zimanê beytê sade û sakar û gelêrî ye.

Bi giştî beytên Kurdî li ser van şax û çiqana par ve dibin:

Pehlewani (Hemasî/epîk/şerani/mêrani): Beyta Rosetemê Zal

Evîndarî: Beytên Mem û Zînê, Ferx û Sîtyê, Las û Xezalê,

Tirajîkî: Beyta Seydewani, Beyta Çûkele Suwar û 'Ayşe Gulê, Xec û Sîyabendî...

Mêjûyî: Beyta Dimdimî, Beyta Hemze Axayê Mengur, Beyta Şêx Şehabedîn²⁸

Ayîni: Sîseban, Mihemed Henîfî, Hespê Reş, 'Xewsê Gêlanî...

Irfani: Beyta Zembîlfiroş

Pêkenokî: Beyta kêçan, Beyta kîselan...

Temsîlî: Beyta Kel û Şêr,²⁹ Beyta Kewan³⁰

Beytên Kurdî li bara Ruxsarî va

Bi giştî em dikarin li bara ruxsarî da beytên Kurdî li ser sê pişkan par ve bikin:

Beytên yekkêş û çendserwa:

Beytên ku ji serî ta dawîyê wekî helbesteke nivîskî xudanê yek kêşê û serwaya azad in. Wekî: Sîseban,³¹ Kel û Şêr³² Yûsif Pêximber/Ûsibê Nebîya, beyta Hetem...³³

28 Ev beyta di nav gel da heye û bi vê şeweyê dest pê dibe: "Çûm Bilîsê gelî bi gelî, Jê derketin cotek welî, Şêx Şahedîn Seyid 'Elî...t.g."

29 Qadir Fetahî Qazî, "Menzûme-yê Kurdî, Kel û Şêr", Danişkede-yê Edebîyat ve 'Ulûm-ê Inslamî, Danişgah-ê Tebrîz, 1357 hş. şomare-yê 136

30 Kovara Sîrwe, hejmar 17, sermaweza 1366 hş. rr.18-19

31 h.b. hejmar 25, gelavêja sala 1367 hş. rr. 62-65

32 h.b. hejmar 52, xezelwea sala 1369 hş. rr. 58-61

33 Yaşar Kaplan, *Beyt û Destanên Kurdî*, Nûbihar, çapa yekem, İstanbul 2019

Beytên çend kêş û çend serwayî:

Hindek ji beytan jî ji çend bendan pêk tên û her bendeke wan xudanê kêş û serwayeke cuda ye. Kêşên bendan û rêzikan di van cure beytana da ne wekî hev in. Wek: Mêhr û Wefa, ³⁴Siwaro, ³⁵Şêx Mend û Şêx Reş...³⁶

Beytên niv helbest û niv pexşan:

Hindek beytên Kurdî jî hene ku beytbêj digel şeweya helbestkî di nav ra car û bar ji bo şiroveyê hindek agadarîyan devkî wate pexşankî jî dibêjin. Hindek caran jî he nivê van beytana bi deng û nivî jî devkî tene gotinê. Yan jî beytbêj di cîhê pêdivî da hindek şirveyan bi devkî dide. Wek: beyta Şêxê Seman, ya bi zareveyê Soranî, ³⁷Mem û Zîn, Sitî û Ferx...³⁸

Memê Alan û pênasayek kurt

Di nav hemû çîrok, beyt, serpehatî û istiranên Kurdî da Memê Alan ji hemûyê navdartir bûye. Ew di nav folklorê Kurdî da ji hemûyên di balkêştir e û bala gelek dengbêj, beytbêj û çîrokbêjan li ser xwe da rakêşaye û evê baldarîyê we lê kirîye ku ev serpehatîya bi nav û cur û celebên cuda cuda peyda bibe û li seranserî Kurdistanê da şax bavêje. Memê Alan bi celebên istiran, beyt û çîrok di nav gel da heye. Çunku ev serpehatîya bi curekî berfireh di nav gel da belaw bûye, li ber wê hindê navên curbicur lê kirine. Ew di nav gel da weke beyta Memê Alan, Memê Ala, Memê û Zînê, Mem û Zînê, Mem û Zîn, Memo û Zînê³⁹ û Memê Alîyan⁴⁰ hatîye nasandinê.

Gelek kesan li ser wê lêkolîn kirine û li ser pile û payeya wê ya toreyî bir û hizrên xwe ragehandine: Di Ansîkûlopediya Îranika da “Encyclopaedia Iranica” Li ser Memê Alan weha hatîye nivîsînê: “MEM-Ê ALAN (Romansa Kurdî) Muh-temelen ji navdartirîn dasitanên Kurdî û bi giştî weke nûnera hunera Kurdî ya zarkî hatîye pejirandinê. Di nav toreyê gelêriya Kurdî da berî hemûyên di kar li ser celebên/versiyonên vê dasitanê hatîye kirinê û hatîye weşandinê. (bnr. Prym û Socin, 1890; Von le Coq, 1903; Mann, 1909; û Makas, 1926). (Chyet, 1991 rr.27-28) nîşan daye ku ew di forma xwe ya gelêrî da zortir di navçeyên

34 Qadir Fetahî Qazî, *Gencîney beytî Kurdî*, sercemî berhemekani, çapî yekem, Hewlêr, 2007, rr. 243-286

35 *Kovara Sirwe*, hejmar 2, havîna 1364 hş. r. 41.

36 hb. hejmar 3, payîza 1364, hş. r. 85.

37 Fetahî Qazî, , h.b. Hewlêr, 2007, rr.7-41

38 Kaplan, h.b.

39 M. L. Chyet, *And a thornbush sprang between them* Studies on Mem û Zîn: A Kurdish Romance. Vol. 1, UMI Dissertation Services, Ann Arbor.Michigan. 1 . 1991, r. viii

40 Di beyta ku Oskar Mann ji zarê Eyûb A`xa Temir berhev kirîye, navê wê weke “Memê Alîya” hatîye.

Kurmancîaxêv da bi rewak û baw e. (Herçiqas ku versiyoneke wê ji Mehabadê ji layê Oskar Mann (1867-1917) va hatiye weşandinê)⁴¹

Hêmin Mukrîyanî (1921-1986) li ser Memê Alan/Mem û Zînê weha dibêje:

“Mem û Zîn be naw û bangtirîn çîrokî Kurdî ye.”⁴²

Û gelek kesên di li ser vê beytê û giringîya wê bîr û hizrên xwe ragehandine, ku anîna navê hemûyan dê bibîte hegera dirêjîya babetê.

Mijara evîna Mem û Zînê, evîna şehzadeyekî kurd û dotmîreke kurd li ber naveroka xwe ya balkêş ku pir e ji dildarîyeke efsûnawî bala gelek kesan li ser xwe da rakêşaye. Gelek kesan mijara vê evîna pak û asimanî ji xwe ra kirîye jêdera afirandina berhemên balkêş.

Yekemîn kesê ku ji vê beytê wec wergirtîye hozanê Kurd Ehmedê Xanî (1061-1119/1650-1707) ye.⁴³

M. Emîn Bozarşan di pêşgotina wergera Mem û Zînê da li ser vê hindê weha dinivîse: “Hozanê mezin Ehmedê Xanî jî ji çîroka Memê Alan îlhama xwe girtîye û bi wê îlhamê wê çîrokê li gorî jîna dema xwe xistîye kirasekî mişexxes, bi awakî hevdemî û modern nivîsiye. Bi vê yekê hem çîrokê ji windabûnê rizgar kirîye, hem jî ji bêjeyê Kurdî ra eserekî nemir⁴⁴ dîyarî kirîye.”⁴⁵

Li dû Xanî ra weke dîyar du hozanên Kurd yê di jî ev çîroka vergirtine û bi zaraveyê Hewramî vehûnane.⁴⁶

Oskar Mann (1867-1917) ê Almanî yek ji wan kesa ne, ku cara yekem varyanta Soranî ya vê beytê (sala 1903) û li dû ra jî varyanta wê ya kurmançî (sala 1906) berhev kirîye. Di vê lêkolînê da em ê wê beyta Memê Alan ya kurmançî ku Oskar Mann berhev kirîye, bidin nasandinê.⁴⁷ Li vir pêdivîye em li ser jîyana Oskar Mann agadarîyekê bidin.

41 Ansiklopediya Îranika, “Memê Alan”, <http://www.iranicaonline.org/articles/meme-alan>, (Gihan 27.11. 2019, 21. 56)

42 Hêmin Mukrîyanî, *Tu'hfey Muzeferîye*, pêşgotin, dezgay Aras, Hewlêr, sal 2011

43 Çunku Xanî navê Memê Alan di şahesra xwe da neanîye, hinek kes evê ji Xanî ra kêmasî dizanin ku çima navê Memê Alan neanîye. Lê Xanî navê Mem û Zînê li ber xwe da dernexistîye, ev beyta bi navê beyta Mem û Zîn û Memê û Zînê jî di nav gel da bi nav û bang e. Herwisan xudanê hemû mesnevîyên evîndarîyê navê herdu evîndaran li berehemên xwe kirine. Weke Şîrîn û Ferhad, Leylî û Mecnûn, Mêhr û Muşterî. Lê di gel wê hindê Xanî di destpêka Mem û Zîna xwe da dîyar dike ku berî wî Mem û Zîn hebûye û ew dixwaze wê Mem û Zîna ku ji ber guhnedanê lawaz û gewşek û nîvecanî bûye, ji mirinê rizgar bike û ser ji nû vejîne. Herwisan Xanî di dawîya mesnevîya xwe da Mem û Zînê weke efsaneyêke Bohtanê dide nasînê. Ji bilî wê Xanî çendin caran di Mem û Zînê da dibêje ku min ev çîroka ji zarê zana û temendaran bihistîye...

44 Di van hevokana da şaşîyên rêzimanî hene, lê li ber me emanetdarîyê dest li originala wê neda.

45 M. Emîn Bozarşan, *Mem û Zîn*, (bi turkî) Gün yayinlari Istanbul, 1968, r. 10

46 Nikreftar, h.b. - Babayî, h.b.

47 Lêvekol û kurdîzana Siwîsrî Barbara Sträuli yê ev beyta ji arşîva Oskar Mann bi dest xistîye û tîpguhêzî rênivîsa Kurdî ya latînî kirîye û berî weşandinê ew ji bo lêkolînê daye min.

Oskar Mann Komkerê Beyta Memê Alîyan

Oskar Mann (1867-1917) navê wî yê rastîn, Gottlieb Bernhard Oskar Mann kurê Rentiêrs Otto Mann e û li roja 18ê meha Septembara sala 1867an di malbateke şênîyê mêjînê Berlînê da hatiye cihanê.

Oskar Mann piştî xwendekarîyê li sala 1890î li pirtûkxana şahî ya Berlînê da dest bi karî kir û li dû ra bû birêveberê pişka destnivîsên rojhelatî. Roja çarê meha Julî ya sala 1899an Oskar Mann daxwaznameyek bi nexşeyeke hûrgilî ji akademîya şahî ra nivîsî û tê da daxwaza destûrê ji bo seferê zanistî û dayîna amîrên pêdivî ji bo lêkolîna li ser zaraveyên Kurdî û Farsî ya nû ku ta wê demê kê li ser wan lêkolîn hatibûn encamdanê, kir. Daxwaza wî bi balkêşîyeke mezin hate pejirandinê.

Oskar Mannî du seferên zanistî kirin, ku li ser hev 5 salan domandîye. Herdu seferên wî jî seferên Îranê û li rojhelata nêzîk li Kurdistanê bûn. Ew gelek bajar û navçeyên Kurdistanê ji Kirmanşah û Mehabadê bigire ta Ruha û Mûşê geriyaye. Wî gelek beyt, çîrok, istiran û deqên Kurdî berhev kirin, ku yek ji wan ev beyta Memê Alîyan e ku sala 1906an li Ruhayê ji zarê beytbêj Eyûb A'xa Temir vergirtîye.⁴⁸

Akama kar û lêkolînên wî bûn çar pirtûkên li ser zaravên Farsîya nû û zarave û devokên Kurdî.

Yek ji berhemên kar û lêkolînên wî pirtûkeke bi navê *“Die Mundart Der Mukri-Kurden Grammatische Skizze, Text in phonetischer und Persischer Umschrift”* Ku sala 1906an li Berlînê çap bû, ku ji şeş kurteçîrokên folklorîk û 18 beyt û hindêk istiranên kurt pêk tên.

Oskar Mann li roja 5ê meha Desambara sala 1917an mir û roja 8ê wê mehê li Berlînê teslîmî axê bû...⁴⁹

Kurteyek ji Beyta Memê Alîyan

Li bajarê Mu'xribistanê sê bira hebûn, 'Alî Paşa birayê mezin bû. Mîrekî meqbûl bû. Lê Her sê bira jî korocax û warwenda bûn. Her tiştên wan hebû, tenê hesreta wan hebûna zarekê bû. Şevê birayê 'Alî paşa yê biçûk xewnekê dibîne. Di xewnê da Xocê Xizir dibêje, eger hûn ji 'Alî paşa ra qîzekê ji berê Qurêşîyan û ji sinsila hezretê Silêman bixwazin, Xudê dê kurrekî bide wî, ku pê ocaxê we şên bibe.

Giregirê bajarê Mu'xribistanê berhev dibin û ji 'Alî paşa ra qîzekê bi wî salixî ku navê wê Zelîxan e, peyda dikin û 'Alî paşa bi Zelîxanê ra dizewice û piştî neh

48 Mojtaba Kolivand, Persische und Kurdische Reiseberichte, Herausgegeben von Harassowitz Verlag, Wiesbaden 2014, Wiesbaden.

49 Kolivand, H.b. -Malpera ruwange: http://ruwange.blogspot.ch/2014/05/blog-post_4.html

meh û neh roj û neh saetan, Xudê kurrekî dide ‘Alî paşa û civata ‘Alî paşa navê wî dikin; Mem.

Memê didin ber destê murebî û mamostayan û Mem di deh salîya xwe da hemû zanistên serdema xwe fêr dibe. Memê xudanmuicize û keramat e jî. Destê wî dibe dermanê tawî û bawîyan.

Di deh salîya wî da bavê wî text û tacê xwe dide wî û ewî li cîhê xwe da dike mîr û paşa.

Di vê serdemê da di bajarê Mu‘xribistanê da masîgir torê davêjin behrê û li dewsa masîyan canîyekî behrî yê du salî dikeve torê. Canî tor e û ji bilî Memê nahêle kes lê siwar be. Memê wî canîyê dibe berdide tewlexana xwe û navê wî dikin; Bozê Rewan.

Rojekê heval û hogirên Memê daxwazê ji day û bavê Memê dikin ku destûrê bidin ew Memê bi xwe ra bibin nêçîrê.

Mem bi hezar û heştê suwarên derebegane va diçe nêçîrê. Di nêçîrgehê da sê kewok Memê li dû xwe ra dibin nav baxçeyekî efsûnawî. Memê di wî baxçeyî da rastî sê qîzên paşayê perîyan tê ku li nav hewza gulan da avjenîyê dikin. Mem kirasê ya biçûk direvîne. Li wir hersê qîzên paşayê perîyan li ser Memê û bedewîya Memê zendegirtî dimînin û dibêjin di dunyayê da kesek tune ye ku bibe hevtayê wî. Yek ji wan dibêje li bajarê Cizîra Botan, Zîna Zêdan, Xûşka Mîr ‘Azdîn, qîza Mîr Zêndîn ew hê ji Memê jî bedewtir e.

Hersêk biryarê digirin ku herin ji bajarê Cizîrê Zînê bînin û danin rex Memê û herduyan bidin ber hev û bibînin kanê kî ji wan ciwantir e.

Her sê qîzên paşayê perîyan şevê difirrin û diçin Zînê ji bajarê Cizîra Botan hildidin û diînin dadinên koşka Memê û nivînê herduyan didin ber hav. Li dû ra deng li Memê dikin û Memê çavê xwe vedike ku canikek bi textewê û nivînê xwe va wa ye li rex textê wî. Memê deng li Zînê dike û dibêje tu li qonaxa min çî dikî. Zînê jî ji Memê ra dibêje, tu çima hatî qonaxa min. Di dawîyê da Zînê dizane ku ew ne qonaxa wê ye. Li wir herduk dibin evîndarên hev. Lê qîzên paşayê perîyan dîsan wan di xew ra dikin û gustîlên wan li hevdu diguherin û dîsan Zînê hildidin û dibin dadinin cîhê wê.

Sibeya wê şevê Memê ji xew radibe û Zînê nabîne. Diçe tewlexanê ku Bozê Rewan siwar bibe û li dû Zînê here. Destebirayê wî tê û bi miarê agadar dibe û day û bavê wî pê dihesîne. Kes û karên Memê her çî dikin, nikarin berayîka Memê bigirin. Mem li Bozê Rewan siwar dibe û berê xwe dide Cizîra Botan.

Zîn jî ku ji xewê hişiyar dibe, nikare tiştêkî bike. Ji bo Memê dikeve şîn û behîyê û reş girê dide.

Dema ku Zîn reş girêdide û dikeve behîyê, Beko jî ku evîndarê Zînê bûye, pê dihesê. Beko bi arîkarîya qîza xwe ku navê wê jî Zîn e, agadar dibe ku tiştêk hatîye

serê Zînê. Beko pirtûkan li ber xwe dadine û li pirtûkan dinêrre û pê dihesê, ku Mem û Zîn bûne evîndarên hevdu û Memê dê roja îniyê were ber şetê Cizîrê û ji şet derbas bibe û were Cizîrê. Ew qîza xwe şîret dike û ewê bi heceta kirasşoyê dişîne ser rêya Memê û dibêje; karekî bike bila Memê te ji xwe ra birrevîne. Eger tu nerrevandî, wî bixapîne û bihurê şaş nîşanî wî bide, bila di gola mar û masîyan da bixeniqe.

Dema ku Mem digîje ber lêvara şetê Cizîrê, qîza Beko xwe wekî Zînê bi wî dide nasînê. Lê Mem wê ya nas dike û xwe jê xilas dike. Di wê demê da Xocê Xizir di hewara Memê da tê û bihurê şetê Cizîrê nîşanî wî dide. Mem ji şet derbas dibe û diçe nav bajarê Cizîrê. Diçe dibe mêvanê hersê Mêrxasên Cizîrê, Hesenê Celalî û herdu birayên wî.

Dema ku Mem dibe mêvanê hersê birayan, ew pê dihesin ku Mem evîndarê Zînê ye. Ew Mem û Zînê li ser kanîya Gulan digehînin hev. Mem û Zîn jivanê didin hevdu û qirarê xwe dadinên ku rojekê li qonaxa Sitîyê da hevdu bibînin.

Beko pê agdar dibe û diçe li cem Mîr fesadîya Memê û mazûvanê wî dike û pîlanekê dikêşe ku Memê bi heceta nêçîrê ji bajêr derîne. Roja ku dê biçin nêçîrê Mem di rê da qelemteraşê li zenda xwe dixê û zenda xwe birîndar dike û bi wê hecetê dizivire bajêr. Beko pê dihesê ku Mem zivirîye, ew Mîr tehrîk dike ku ew jî dev ji nêçîrê berdin û bizivirrin bajêr.

Mem xwe digehîn bajêr û ew û Zîn di koşka Mîr da digehine hevdu û piştî henek û laqirdîyan di xew ra diçin.

Gava ku Hesen û herdu birayên xwe dibînin, ku Mîr bi tehrîka Beko dev ji nêçîrê berda û ber bi bajêr zivirî, yek ji wan hespê xwe dibezîne ku were Memê û Zînê bi hatina Mîr agadar bike. Lê êdî dereng e. Mîr û Beko bi giregirên Cizîrê va li ser Memê û Zînê da peya dibin. Êdî rêya revê li ber wan namîne. Memê Zînê li jêr kurkê xwe da vedîşêre û dema ku Mîr dikeve hundur koşkê Mem nikare li ber va rabe. Hesen bi amaje jê dipirse. Ew gulîyên Zînê li bin kurk da nîşanî Hesen dide. Hesen radibe ji dîwana Mîr derdikeve û xwe dîntîyê dadine û agirî berdide mala xwe û dibêje Sitîyê gazî Mîr bike bila di hewarîya te da bê.

Sitî dike hawarî û Mîr û dîwanî hemû ji koşkê derdikevin û di hewarîya mala Hesen da diçin û Zînê jî ji bin kurkê Memê derdikeve û diçe alîyê heremserayê.

Dû ra Mîr bi mijarê agadar dibe û ji Beko dipirse, em çi bikin?

Beko dibêje gazî Memê bike û pê ra kişkanê bileyze. Eger te jê bir, wî bavêje zindanê, lê ewî ji te bir, Zînê bidê.

Mîr û Mem dest bi kişikanê dikin. Mem du destan ji Mîr dibe. Gava ku Beko dibîne Memê dê ji Mîr bibe, pîlaneke dî dikişîne. Diçe heremserayê û dibêje Zînê were li ber pencerê dîna xwe bide lezya Mîr û Mem. Dema ku Zîn dihê ber pencerê, piştî Mem li pencerê ye. Beko dibêje Mîr mercekî leystinê ew e ku

leyizkar cîhê xwe li hevdu diguherrin. Dema ku Mem û Mîr cîyên xwe li hevdu diguherrin, berê Memê dikeve alîyê pencerê û çavê wî bi Zînê dikeve û hiş di serî da namîne û şetrencê derdide. Mîr fermanê dide koleyan dest û pîyê Memê girê didin û davêjin zindanê. Hesên û herdu birayên wî jî ji Mîr dixeydî û mala xwe jî cem Mîr bar dikin û diçin Şamê. Piştî sê salan serê Mîr dikeve belayekê û ihtiyacıya wî bi hersê birayên Celalî çê dibe. Peyayekî dişîne dû wan û dibêjê bêje wan bila bîn, ez ê Zînê bidim Memê.

Hersê birayên Celalî ji Şamê dizivirrin û hê negehîştine Cizîrê, Mîr Zînê dişîne ku here Memê ji zindanê derîne. Beko pê dihesê. Zû xwe bi mala xwe ra digehîne. Şeş henaran diîne. Hundurrê sisîyn tijî jehr dike û dide qîza xwe ku bibe bide Zînê bila ji Memê ra bibe. Zîn henaran dibe û yekê dide Memê û Memê henaran dixwe û ji hel dikeve. Hersê birayên Celalî di wê demê da digehin zindana Memê. Memê ji zindanê derdînin. Lê êdî dereng e. Mam bi jahriya henarên Beko dimire. Zîn jî li ser gorra Memê qelemteraşê li dilê xwe dide û xwe dikuje. Zînê û Memê li rex hevdu da çal dikin. Beko li nîveka herdu gorrên wan ra tê û diçe dikene. Mîr jî tevrekî li serê Beko dide û Beko dikuje.

Danasîna Beyta Memê Alîyan⁵⁰

Ev beyta weke romaneke rêk û pêk bi wesf û şirove û danasîna bajarê Mu'xribistanê û qehremanên sereke yên çîroka beytê dest pê dibe. Li dû ra qewimîn û bûyerên çîrokê û ho û hegerên bûyeran weke zincîrekê li dû hevdu ra tên. Hemû bûyer weke helqeyên zincîrekê bi hevdu va girêdayî ne.

Beytbêj evê beytê bi navê “Memê Alîyan” dide nasîn. Li seranserî beytê da ew qet navê Alan yan Ala bi kar nayne.

Ruxsar, Kêş û Serwa di vê Beytê da:

Beyta Memê Alîyan li bara ruxsarî da dikeva nav beytên niv helbest û niv pexşan.

Ev beyta ji 644 rêzikan pêk tê ku 502 rêzîkên wê xudanserwa ne û 142 rêzik jî pexşankî ne. Ji van 502 serwayan 350 rêzik bi serwaya “ane” diqedin, serewayên di jî ev in:

“an- îne- êye- ano- înin/înim- anî- îmî- îne- ère/ere- eke- îne/înim- înin- eke- êye-

Balkêş e ku serwaya “ane” ji bilî hejmarên perakende, sê caran her carê 80 carî dubare dibe.

50 Lêvekolê Almanî Oskar Mann sala 1906an ev beyta li bajarê Rihayê berhev kirîye.

Beytbêjê Kurd Eyûb A'xa Temir ew ji Oskar Mann ra gotîye. Oskar Mann ew bi rênivîseke taybetî anîye ser kaxezê. Lêvekol û kurdîzana Siwîsrî Barbara Strâuli yê ev beyta ji arşîva Oskar Mann bi dest xistîye û tîpguhêzî rênivîsa Kurdî ya latînî kirîye û berî ku wê beytê biweşîne ew da min ku li ser bixebitim.

Kêşek taybetî di vê beytê da tune ye û her rêzikeke wê xudanê kêşeke ser bixwe ye.

Cuwankarîyên Toreyî

Tewsîf (salixdan)

Di destpêka vê beytê da em rastî tewsîfeke balkêş ji bajarê Mu'xribistanê tîn.

9. *Sibe bû, bajarî Mu'xribistanê bajarekî gewrî mezinî giran e.*⁵¹

10. *Li ser sêsed û şêst û şeş me'helan e.*

11. *Li ser bîst û çar qapîyan e.*

12. *Her qapîyekî tê da runîştîye wezîrekî heft toqan e.*

13. *Bajarî Mu'xribistanê li ser etegê heft çîyan e.*

14. *Di ser ra belekî berfê ne, di bin ra be'hrî 'Umîyan e.*

15. *Di bin ra mêrg û kanî ne, li ser ra zozan, yaylî û çîyan e.*

Dema ku mirov vê salixdanê dibihîze yan dixwîne, mirov xwe di nav bajarekî pir xweş da hest dike û reng û çawanîya helketina bajêr li ber çavên mirovî mucussem dibe. Tenê nivîskar yan helbestkarek yan jî beytbêjekî/e kirarî diakre wesfeke weha balkêş li hevdu biîne û vehûne.

Yan dema ku qesr û qonaxê 'Alî paşa şirove dike, mirov xwe di qesreke şahane da dibîne ku hemû xemil û dêkorasiyona wê şahane û şairane ye:

16. *Di bajarê Mu'xribistanê da tê da qasra 'Alî Paşa ne.*

17. *Qasreke sipî, birceke belek e, qabeke bilind e, odake tûncîn e, hewlîyake bole fireh li ser bîst û çar qeyinterman e.*

18. *Sêsed û şêst û şeş odan e.*

19. *Ji maqbûlî pê da berdane zincîrê zêrane.*

20. *Tê da sê kevirê maqbûldaşî ne, cewher e, şewqê xwe dane çar koşeyî bajarî Mu'xribistanê, li ser ra belekî yê berfê, mêrg û kanîyan e.*

Yan dema ku qîza Beko wesmê/wesfê bavê xwe dide:

313. *Ku tu ketî bajarî Cizîrê - bi bavî mi ra dibêjin Qumsî Beko- Tuyê bibêji: "Ez nas nakim nîşan û wesmê wî." Li serê wî seyidê şêxan e.*

314. *Di ustu da benî tizbîyan e.*

315. *Di nîga da solê keskîn, di desta ekazeyî derwêşane.*

316. *Malê wî bişewite, berîyê xwe tijê jar û derman e.*

317. *Siban û êvaran digere li navê malane.*

318. *Xera dike mabênê dilan û 'eşqîyane.*

319. *Îşê wî merî fizûlî şeytan e.*

320. *Peya mebe li qona'xê Bekoyî 'Ewan e.*

51 Hemû hejmarên ku li ber van rêzana da hatine, hejmarên rêzîkên beytên e.

Secî'

1. " 'Alî Paşa, birayê mezin bû, mîrê meqbûl û begê meş'xûl
2. Her sê bira korocax, warê wan wenda bûn

Tenasub û Teraduf

4. dîterikandin taxt û tacê giran
6. qîzê wezîran û hakimînan
374. Sibe ji Memê ra vekin penceran û camane.
481. bera gerdenî sipî, li simêlê zerî sîyê bike,

Teşbîh û Istî'are

283. Dilê min xan e.
5. Hêstir dibarandin
- 179-180. mêze ke, li sing û berê min mîne xalî heft rengîn e. Mîne sîne Toqatê dor bi çîn e.
266. Min heram kirîye êmegî cotane.
274. insan mîne gulan e.
316. Malê wî bişewite, berîye xwe tijê jar û derman e.

Mecaz

392. Mêze kir, bajarê Cizîrê li dora qesra 'Hesen civîyane.
411. Sibe da Zîne bejna zirav da elwanan.
440. Mi bi qurbanê çavê belek bejna zirav bigerînin.
445. Kostekê lahûrê giran bîfîltînim.
446. Xûnê li tarîq û zuwaxan bimeşînim.
470. Danzdeh gulîyan di ber kêr û maqesan datînim

Cinas

43. Destê Memê dibe sedemê bavîyan û tîvîyane.

Kinaye

356. Li terkîyê Bozê Rewan min şidandî qetîlê şanzdeh mîrane.
- 357-358. Îşî min bi qebzê şûran e. Bi ser da bi arî şeşxanan e.
408. sûwarê Bozê Rewan
426. Nîgî Memê erdê nagirî

Zerbulmesel

191. Go: Xwêngino! "aqilî li serîyan e, ne li salan e."

Motîvên Efsane û Çîrokan di vê Beytê da

Em di vê beytê da rastî gelek binmaye wate motîvên serdest yê efsane û çîrokan jî tên, ku hindêk ji wan motîvîna ev in.

- Şahê kurrîdûnda/korocax
- Bûyîna Zarrokê ya Esraramêz û derasayî

- Xewin
- Xocê Xizir (Derwêş Baba, Pîrê Kamil)
- Perî, Cin, qîzên şahê perîyan (Dêw, Pîr'hepok)
- Derasayîbûna Hêza Qehremanan
- Xeybzani û Pêşgoyî
- Derasayîbûna hêza hesp yan tajîyê qehremanan
- Nêçîr
- Şûrê di Nîveka du Dildaran da
- Revandina kirasê keçikan
- Bi hevdu guhorîna gustîlan
- Tebdîlî Qîyafe
- Cigir /Reqîb
- Xwekujî
- Dara li ser goran
- Ağir û Mom
- Veşartina Razan

Numad û Numadnasîya Hejmaran di vê Beytê da

Di vê beytê da hebûna hejmarên taybetî ku heryek numada bîr û bawerîyekê ne, ber bi çav in. Bi giştî pitir ji dused û deh caran hejmar di vê beytê da hatine, ku pişka zor hejmarên numadî ne.

Ji bo nimûne beytbêj dibêje: *“Bajarê Mu’xribistanê li ser sêsed û şest û şeş mehelan e.*

Qesra ‘Alî paşa li ser sêsed û şest û şeş odan e.”

Hejmara mihelên bajarê Mu’xribistanê û odayên qesra ‘Alî paşa beranber in digel hejmara rojên salê û ceşna sersala Êzdiyan ku Êzdî di wê rojê da 366 moman vêdixin.⁵²

Numad yan Symbol ji her nîşaneyekê ra ku wateyê taybetî bide, tê gotinê.⁵³ “Di pişka zor ya çand û ferhengên mêjin da hejmar bûne numad û sembola gelek çemkan...”⁵⁴

Gava ku em dîna xwe didin vê beytê, em dibînin ku di nav hemû hejmaran da hejmarên; 1, 2, 3, û 7 ji hemû hejmarên dî zêdetir hatine bi kar birinê. Lê di nav van hemû hejmaran da karbirda hejmara sê ji hemûyên dî balkêştir e û

52 Hejmara odayên qesra Ishaq Paşa jî 366 in. Ez li ser wê bawerê me, pêşniyaza E. Xanî ye, ku di wê serdemê da jîyaye û ew jî li jêr kartêkirna beyta Memê Alan da bûye.

53 Elî Ekber Dêhxuda, *Luxetname*.

54 Leyla Ehmedî, “Neqşê E’idad der Ayînha-yê Guzer-ê Îranî”, *Mecelle-yê Mutaliat-ê Îranî*, Danişkede-yê Edebiyat ve ‘Ulûm-ê Islamî, Danişgah-ê Şehîd Bahuner-ê Kirman, sal 14. Şomare-yê 28, payîz ve Zimistan-ê 1394 hş. s.2.

xîmê beytê li ser wê ava bûye û mirov dikare avabûna beytê li ser vê hejmarê û giringîya wê li bal beytbêjî bi pîrozîya wê hejmarê di bîr û bawerîyên Mîtraîsm û Zerdeştîyê va girê bide. Gava mirov avirekî dide beytê mirov dibîne xîmê beytê li ser hejmarê sê ava bûye:

Bavê Memê û apên wî **sê** bira ne.

Qîzên paşayê perîyan **sê** xûşk in.

‘Hesen, Qere Tajlîn û Çeko **sê** bira ne.

Zîn û Sitî û Qîza Beko **sê** jinên sereke ne ku di vê beytê da neqşa wan ber bi çav e.

Xocê Xizir **sê** caran di vê Beytê da eşkere dibe.

Hejmara delalan hem li bajarê Cizîrê da û hem jî li bajarê Mu’xribistanê da **sê** ne.

Hejmara gewherên dîwanxana ‘Alî paşa **sê** kevir in.

Reşma Bozê Rewan avêtine serî **sê** tewlîyane.

Zîn dergistîya Çeko ya **sê** salan e.

Mîr û Mem bi hevra **sê** oyînan dilîzin.

Di celebên beytê yê dî da **sê** dar li ser gorên Mem û Zînê diruskin. Selvîyek, senewberek û dareke diriyê.

“Di jîyana civakî ya Kurdan da, sêyîne (trîlojî) pir tê bikaranîn. Ew demîngirtina li hemberî hejmara sisê, mîna refleksên jêrhişî ne. Yek nîşaneyê Xweda ye. Hejmara pêşîn ya piraniyê didu ye ($1+2=3$). Xweda di dumenda Adem û Hewa da bi sisê ra yeksan dibe...”⁵⁵

“Hejmara “yek” di dînen Îlahî da hejmareke pîroz e û remza ilahîyet û yekbûnê hatîye hejmarê. Hejmara “du” dikeve hemberî yekê û lewra nîşaneyê dijayetî, li hemberderketin, yan jî aramişê demkî ya hêzan û nîşaneyê bihorîna demê ye. Hejmara “du” li hemû ayînen sîrî da bedyûm hatîye nasandinê û nîşaneyê sîyê/sîberê ye. Hejmara “sê” jî ji wan hejmaran e ku di efsaneyên Îranî da ji hemû hejmarên dî geletir tê bi karbirinê. Hejmara “sê” li bal Îranîyên mêjin remza dîn û cadûyê bû.”⁵⁶

Di vê beytê da hejmara “1” bi terkîbên xwe va nod carî, hejmara “2” sî û şeş carî, hejmara “3» sî û pênc carî û hejmara “7” diwanzde carî hatîye. Mirov dibîne ku danerê beytê bi zanetî û bi li ber çavgirtina pîrozî û neqşa hejmaran beyt li ser hejmaran ava kirîye.

55 H. Mem, *Rastîya Destana Memê Alan*, we. Farqînî, Zana, Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, çapa yekem, Rêbendan 2006, r. 47.

56 Asîye ‘Umran Zebîhnîya - Ferîba Qeyyûmîzade, “Berresî-yê Karburd-ê E’îdad-ê Yêk ta Penc der Efsane ha-yê Mektûbê Îranî”, *Fesilname-yê Pijûhişha-yê Edebî ve Belaxî*, sal-ê Pencum Şomare-yê 18, Behar-ê 1396 hş. s. 24.

Lîsteya hejmara sê çawa ku di vê beytê da hatîye:

1. *Li bajarê Mu'xribistanê sê bira hebûn, (rê.1.)*
2. *Her sê bira korocax, warê wan wenda bûn. (rê. 2.)*
3. *Her sê biran dîterikandin text û tacê giran. (rê. 4.)*
4. *Wê Xudê bi wê de ewladekî pê şên bibe ocaxê her sê biran. (rê. 8.)*
5. *Tê da sê kevirê maqbûldaşî ne, cewher e... (rê. 20.)*
6. *Sibe da berdane bajarî Mu'xribistanê sê delalane. (rê. 21.)*
7. *Rebbî 'alemê dide Zelîxê ewladekî pê şên dibe, ocaxî her sê birane. (rê. 33.)*
8. *Mem mezin dibe, salê Memê dikave salane. pê dike sisîyane. (rê. 37-38.)*
9. *Bira bişewite mala her sê qîzê padişayî pêriyane. (rê. 67.)*
10. *Dadixîne baxçeyî gulân û sêvana, baxçeyî her sê qîzê padişayê pêriyane (rê. 75.)*
11. *Memê dî li wî baxçeyî sê qîz dikevîne hewzî gulane. (rê. 77.)*
12. *Werîn, mêze kin ji me her sê xwêngan kîjan lîyaqê vî camêrî xelqê ye? (rê. 97.)*
13. *Ber dide bajarî Cizîrê sê dellalane. (rê. 124.)*
14. *Kew kete sibê, her sê qîzê padişayê pêriyan bi der ketine navî qabristanê û merzelane. (rê. 129.)*
15. *Şeva li ya sisîyane. Dikine qîrînî li ser bask û perane. (rê. 134-135.)*
16. *Sa'at li sisîyan, peya dibin li ser qesr û qona'xa Zîna Zêdane. (rê. 137.)*
17. *Her sê qîzê padişayî pêriyan peya bûn li ser taxt û tacane. (rê. 147.)*
18. *Sa'at li sisîyan rakirin xelqê nazilî, dişidandin li ser qanad û baskane. (rê. 148.)*
19. *Her sê qîzê padişayî pêriyan helkişîyan teqan û pencerane. (rê. 151.)*
20. *Her sê diketine mehakimeke girane. (rê. 153.)*
21. *Bira bişewite mala her sê qîzê padişayê pêriyane! (rê. 187.)*
22. *pîrs ke qona'xê 'Hesen, Çeko, Qeretaclîn, her sê Celalîyan e.(rê. 321.)*
23. *Bavê te 'Alî Paşa, sê bira ne.(rê. 326.)*
24. *Wî xerîbî girt bi dizgîna Bozê Rewane. Kişande qesrê qona'xa her sê Celalîyane.(rê. 360-361)*
25. *Reşma Boz avêtine serî sê tewlîyane.(rê. 362.)*
26. *'Hesen û Çeko û Qeretaclîn her sê bira ne. (rê. 363.)*
27. *Zîn dergistîya min e sê salan e. (rê. 429.)*
28. *Di serê min û te ra sekînî(sekinîne) Celalîyê bajarê Cizîrê, sê peya ne. (rê. 477.)*
29. *'Hesen û Çako û Qarataclîn, sê peya ne (bira ne). (rê. 478.)*
30. *Zîn ne carîyak e, va sê sal in xwasteka birayî tê, ezê çito baxşîşe mîvanê te kim. (rê. 515.)*
31. *Sê oyîna bi Memê ra qewl û qeraran dînin. (rê. 584.)*

32. *Sê oyin şert kirin bi Memê ra. (rê. 587.)*

33. *Oyinê sisîya lîstin... (rê. 589.)*

34. *Suwar bûn û çûn welatê Şamê. Man semtê sê salan. (rê. 599.)*

35. *Beko şeş henar anîn, zikî henaran sisîyan ji ja'rê tijî kir. (rê. 605.)*

Gelo danerê beytê ev hejmara sê weha 35 caran bi vê rêkûpêkiyê hema wisan bi helkewt danîye, yan ew remz û numadeke istûreyî, dînî û efsaneyî ye? Ji bo bersiva vê pirsê emê serî li çend jêderan bidin.

Teymûrê Malmîr di gotarekê da dinivîse: “Darêjka binêşeyî ya çîrokên Îranî û Îslamî sêyîne ye, ku sê tişt yan sê qehreman tê da hene. Darêjka sêyîne di binêşa xwe da ji istûreya afirandinê hatîye vergirtin. Çîroka afirandinê di celeba xwe ya Samî da ji sê kesayetîyan pêk tê: Adem, Hewa û Iblîs. Ev sêyîne di ferheng û şaristanîyeta Îslamî da weke: Aşiq û Meişûq û Dadokê xwe nîşan didin. Helqeya binêşeyî ya vê sêyîneyê kesa/ê sêyem e, ku dibe hegera pêkgehîştian aşiq û meişûqê û jîyaneke nû diafirîne. Iblîs di biwarên nerînî da dikeve neqşa dadokê û di biwarên erênî da jî dibe navgîn û celebeke dî ya Cebraîl e. ...”⁵⁷

H. Mem li ser pîrozîya hejmara sê weha dinivîse: “Hejmara razî (sirî)

ya sisê ya di tesewufê da, sêyîneya di çanda olî ya ariyan da Ahûra Mezda, Hurmiz, Ehrîman û sêyîneya di xirîstanîyê da Xweda, Îsa û Ruhê Pîroz, zaniyarîyên pîvekî (krîterî) yên çanda bawerîyê ne. Ev ên hanê ku xwedî zemîneke dîn û ramanê ne, di sondxwarinê, qewildanên şahidî û peymanan da, sîstema pîvanê ne, ku bi piranî tên bi karanîn.”⁵⁸

Hejmara sê li bal Zerdeştîyan hejmareke pîroz e û ew helgirê sê gotinên Zerdeşt in, yên ku xîmê bîr û bawerîya Zerdeştîyan li ser wan ava bûye, ku jê ra sê bext/buxt wate sê rizgarîker gotine: gotara baş, ingara baş, kiryara baş.⁵⁹

Navê sê qîzên paşayê perîyan (di celebên dî yên beyta Memê Alan da)

beranber e di gel sê numadên pîroz yê Mîtarîsmê, wate Tav, Hîv û Istêr:

Mem H. li ser wan navana weha dinivîse: “Di beşa destanê ya xwedî estetîk da, sê keçên Padişahê Perîyan, mirov dibin ser bircên Êrûkê yê di destana Gilgamêş a Mezopotamyaya pîrxwedawend a berî Îsa. Mirov nikare xwe li nedîtina wan sêmendên xwedawendên roj, heyv û sitêrê deyne ku navê wan Tavbano, Heyvbano û Sitêrbano ne.”⁶⁰

57 Teymûr Malmîr, “Ca be cayî-hayê ‘Ededî-yê Ustûre-yê Aferîniş-ê Nimûne-yê Nexustîn Insan” *Mecelle-yê Danişkede-yê Edebîyat ve ‘Ulûm-ê Insanî-yê Meşhed*, Şomare-yê 160. Sal 1387 hş. s. 285.

58 H. Mem, *Rastîya Destana Memê Alan*, we. Farqînî, Zana, h.b. r. 48.

59 Huseyn Tewfîqî, *Aşinayî ba Edîyan-ê Bozorg*, Merkez-ê Cehanî-yê ‘Ulûm-ê Islamî, r. 39.

60 H. Mem, h.b. r. 50.

Hejmara sê li bal Kurdan hejmareke taybet e. Weke sê sondê qesemê (wellahî, billahî, tellahî.) sê telaqê jinberdanê, sê dest leystin, sê kab leystin, sê caran gazîkirin (di istiranana da) hersê rojê felekê...

Mu'xên ku istêrka 'Îsa pêxember dîtî û çûne dîtina wî **sê** kes bûn.⁶¹

Sê li bal hindûyan jî hejmarek pîroz e û peydabûna zatê heq e: Berehma, Wîşno û Şîwa.⁶²

Sê numada demê ye, dem li ser sê paran hatîye parvekirinê: dema bihorî, dema niha û dema nehatî.

Sê hejmareke binyadîn e û xîmê hebûnê bi wê ava dibe. Day û bav û zarrok.

Bi van agadarîyan ra em dibînin ku danerê beytê di gel li ber çavgirtina giringî û pîrozîya hejmara **sê**, ew weha di beytê da bi kar birîye û rengê pîrozî û mezhebî û istûreyê daye beytê.

Hejmara 2 di vê beytê da 36 caran hatîye:

Hejmara du, li pêş her tiştî da numada dualîzmê ye ku xîmê Mîtraîsm û Zerdeştîyê li ser ava bûye. Du numada dijayetîya nîveka du kes, yan du tişt û du rewşên dijî hevbûnê ye. Nîşana gef û pîlangêriyê ye. Du numada xaliq û mexlûq, reş û sipî, şev û roj, nêr û mê, made û can, mirin û jîn, çep û rast, erênî û nerênîyê ye.⁶³

Di ferheng/çanda Îranîyan da hatîye ku; hejmara du xudanê van numadan e: şev û roj, jêr û jor, jîyan ku xudanê du derîyan engaşte bûye, derekî ra mirov tê û derê dî ra diçe (dimire), endamên leşê mirovî ku pişka zor e wan cot in.⁶⁴

Lê di bîr û bawerîya gelêrî da du numada du kesan û du evîndaran û numada pêkgehîştinê ye. Kurd dema nifiran li kesekî/ê dikin dibêjin: "Xudê yeka te neke duyan."

Di beyta Memê alîyan da her carê ku hejmara du hatîye bi karanînê, weke numada bihvîgîhandin û pêşketin û yekbûnê ye.

Şeva **duduyan** qîzên paşayê perîyan biryarê digirin ku Memê û Zînê bigehînin hev. (bnr. bm. rê.133.)

Bozê Rewan canîkî **du salî** ye. Ev canîyê du salî dê bibe wesîla pêkgehandina Memê û Zînê. (bnr. bm. rê.53.)

Şetê cizîrê bi **du** firqan e. Herçiqaş ku di beytê da nehatîye, lê bi kontêkstê

61 Ehmedî, h.b. r. 5.

62 Xulamrêza Meisûmî, "Berehmen, Wîşno, Şîwa", *Dairetu'l-me'arif-ê Esatîr ve Ayîn ha-yê Basitanî-yê Cehan*, nş. Dewre-yê Mêhr, sal 1394 hş. s. 142

63 Zebîhnîya 'Umran, - Qeyyûmîzade, h.b. s. 24- 36.

64 Jean Chevalier, - Alain Gheerbrant, , *Ferheng-ê Numadha*, Tercume ve Tehqîq, Fezayilî, Sûdabe, Intişarati Ceyhûn, Tehran, 1379 hş. s. 258

mirov dibîne ku Mem di wî cîhê ku şet bûye du firqan ra derbas dibe ku here bigîje bajarê Cizîra Botan. (bnr. bm. rê.286.)

Dema ku Mem dixwaze here ser Kanîya Gulan û Zînê bibîne, **herdu** bira xwe davêjin zengîya wî û arîkarîya wî dikin, ku here ser Kanîyê. (bnr. bm. rê.452.)

Dema ku Zînê cêrîyê dişîne here ava Kanîya Gulan jê ra bîne, beytbêj nabêje cêrîyê **du** satil hildan, dibêje: “*Carîyek rabû, kete mabênê satilane.*” (bnr. bm. rê.390.)

Di vir da jî **du** numada pêşketin û bi hevdu gîhandinê ye, lewra ku cêrî diçe û bi hatina Memê dihesê û tê mizgînîya hatina Memê dide Zînê.

Ji bilî hejmara du peyv û çemka cot jî di vê beytê da berzeq û xûya ye, cot jî dîsa numada cotbûn û pêkgeheştinê ye di vê beytê da.

Peyva **cot** du caran hatîye bi kar birine: “**Cotê** ipegan bişuxlînim.” (bnr. bm. rê.444.)

Zînê tas kire destê xwe, ber da îçî kanîyê, destî xwe avête cotî memikan.” (bnr. bm. rê.482.)

Lê ji bilî vê peyvê em di beytê bixwe da jî rastî çemka **cot** tên: Mem û Zîn- Mem û Bengîn- Sitî û Zîn- Beko û Mîr- evanan du bi du bi hevdu ra cotekê çê dikin. Dema ku Mîr dixwaze here nêçîrê, Beko dibêje: “*Mîr, bira werg ban neke, bira bibêje: “**sekman bi tîfangê xwe** va, **seyyadî bi tajîyê xwe** va, **her kes bi mîvanê xwe** va werin, em herine seyde”* (bnr. bm. rê.518.)

Hejmara dî ku hejmareke istûreyî ye, hejmara **heft** e ku di vê beytê da 12 caran hatîye:

Hejmara heft hejmareke ku wateya kutabûn û tekûzbênê dide. Heft rengê bûka baranê, heft rojên heftê, heft tebekên erdê, heft qatên asimanan, heft istêrkên asimanî, heft merheleyên kemalê, heftemîn roja hefteyê ku roja bêhnvedan û ceşnê ye, heft vadîyê êşq, heft caran tewafa Ke’beyê, bi heft qeleman xemilandin... (heftxwanê Rostem)

Di çîrokan da jî heft numada tekûzîyê ye: heft can, heft ser, heft kur, kela heft derî, xwe bi heft qeleman xemilandin, heft merheleyên silûkê...⁶⁵

Di bîr û bawerî û folklorê Kurdî da hebûna heft kuran nîşana bextewerîyê ye.

Encam

Beyta Kurdî û ya Erebi du mijarên ji hevdu cuda ne. Ev herdu peyv bi rûya yek û di wate û çemkên xwe da ji hevdu cuda ne. Peywenda beyta Kurdî digel peyvên beyat (miqameke mûsîqayê) û bayatî (çarneyên folklorîk yên Azerî) û peyva pad

65 Chevalier–Gheerbrant, h. b. s. 557-575

ya Avestayî bi wateya helbestê û poeta Inglîsî ra heye. Lewra beyta kurdî xudanê meqam û ahenga mûsîqayî ye. Herwisan weke bayatîyan helbest e. Çawa ku bi nivîsîna Ebû Reyhanê Bîronî ‘Ereban zanista ‘erûzê jî ji Hindîyan vergirtine,⁶⁶ Dibe ku ‘Ereban ev peyva beyt jî ji Kurdan û Farsan vergirtibin û navê vê şaxa toreya Kurdî ku helbestên dûr û dirêj in, li rêzek ji helbesta xwe kiribin û li dû ra li ber hev wateyîya rûvayî/zahirî ya beytê di gel mal û xanî ew şubandibin xanî û biwêjên misra’ û sebeb û weted û fasileyê jê ra çêkiribin.

Beyt dibe ku weke gatan û horeyan sirûdeke ayînî ya berî Îslamê be û li dû serketina Îslamê li ser Kurdistan û Îranê ew sirûda jî weke gelek sirûden ayînî yên di ji bîr çûbe, lê bi kirasekî nû weke çîrokehelbestan derketibin holê. Hebûna numadên ayînî yên bawerîyên Mîtrayî, Zerdeştî û Êzdtîyê jî û bi taybet hejmara sê di vê beyta Memê Aliyan da jî evê hizrê xurttir dike.

Bi giştî roja îro beyt yek ji janrên here giring e di toreya gelêrîya Kurdî da. Di nava sedan beytên Kurdî da beyta Memê û Zînê -ku bi navê beyta Memê Alan û Memê Aliyan jî di nav gel da hatîye naskirin- bi nav û bangtirîn beyta Kurdî ye. Beyta Memê Alan serbihorîya evîna şahzadeyekî Kurd û dotmîrek Kurd e, ku bala gelek kesan li ser xwe da rakêşaye. Yekemîn kesê ku ev beyta ji xwe ra kirîye jêdera afirandina berhema xwe, Ehmedê Xanî ye.

JÊDER Û ÇAVKANÎ:

Adak, Abdurrahman, *Destpêka Edebîyata Kurdî ya Klasik*, Çapa Duyem, Nûbihar, İstanbul, 2014

Adak, Abdurrahman, *Teşeyên Nezmê di Edebîyata Kurdî ya Klasik de*, Nûbihar, İstanbul 2019

Ansiklopediya Îranika, “Memê Alan”, <http://www.iranicaonline.org/articles/meme-alan>. (Gihan 27.11. 2019, 21. 56)

Babayî, Sedîq, *Memê Alan be Horamî*, Naşir Gote û Hafîz, Alman, Bonn, sal 2018, şabek: 9783940762535

Bidlîsî, Şerefhan. *Şerefname*, bi ihtimami Wiladimir, Zêrnov, Peterburg 1860

Bozarşlan, M. Emîn, *Mem û Zîn*, (bi turkî) Gün yayinlari İstanbul, 1968

Celîl, Ordîxan, Celîl, Celîl, *Zargotian Kurda*, I, weşanên Aram, çapa Sêyem, Diyarbekir, 2013

Chevalier, Jean – Gheerbrant, Alain, *Ferheng-ê Numadha*, Tercume ve Tehqîq, Fezayilî, Sûdabe, Intişarati Ceyhûn, Tehran, 1379 hş.

Chyet, M. L. *And a thornbush sprang between them* Studies on Mem û Zîn: A Kurdish Romance. Vol. 1, UMI Dissertation Services, Ann Arbor. Michigan. 1 . 1991

- Cindî, Hecî - Evdal, Emîn, *Folklor a Kurmanca Avesta*, çapa yekem 2008
- Cindî, Hecî, *Hikyatêd Cimeata Kurda, I. Weşanxaney a Rûpelê*, çapa 1. Stenbol 2014
- Dêhxuda, Elî Ekber, “Numad” Luxetname.
- Dêreşî, Seîd. *Dîwana Feqîyê Teyran*, Dezgeha Sipîrêz, Hewlêr, 2005
- Ehmedî, Leyla, “Neqşê E’îdad der Ayînha-yê Guzerê-ê Îranî”, *Mecelle-yê Mutaliat-ê Îranî*, Danişkede-yê Edebîyat ve ‘Ulûm-ê Islâmî, Danişgah-ê Şehîd Bahuner-ê Kirman, sal 14. Şomare-yê 28, payîz ve Zimistan-ê 1394 hş.
- Fetahî Qazî, Qadir, “Menzûme-yê Kurdî, Kel û Şêr”, Danişkede-yê Edebîyat ve ‘Ulûm-ê Islâmî, Danişgah-ê Tebrîz, 1357 hş. şomare-yê 136
- Fetahî Qazî, Qadir. *Gencîney beytî Kurdî*, sercemî berhemekanî, çapî yekem, Hewlêr, 2007
- Gencewî, Nizamî. *Kullîyat*, ts. We’hid-ê Destgirdî, Çap-ê Dovum, Intişârât-ê Bêhzad, Tehran 1381 hş.
- Hesenpûr, Emîr, “Beyt” *Danişname-yê Cehan Islam, Iranika*, (made-yê Beyt2) cild 1. <http://lib.eshia.ir/23019/1/2365>
- Kaplan, Yaşar. *Beyt û Destanên Kurdî*, Nûbihar, çapa yekem, Istanbul 2019
- Kolîvand, Mojtaba. *Persische und Kurdische Reiseberichte*, Herausgegeben von Harassowitz Verlag. Wiesbaden 2014, Wiesbaden
- Kovara Sirwe*, hejmar 17, sermaweza 1366 hş.
- Kovara Sirwe*, hejmar 2, havîna 1364 hş.
- Lescot, R. *Memê Alan*, Istanbul, Orfeus, 1996.
- Malmîr, Teymûr, “Ca be cayî-hayê ‘Ededî-yê Ustûre-yê Aferîniş-ê Nimûne-yê Nexustîn Insan” *Mecelle-yê Danişkede-yê Edebîyat ve ‘Ulûm-ê Insanî-yê Meşhed*, Şomare-yê 160. Sal 1387 hş.
- Mann, Oskar. *Die Mundart der Mukri-Kurden, teil II* Berlin, Druck und Verlag von Georg Reimer, Berlîn 1909.
- Meisûmî, Xulamrêza, “Berehmen, Wîşno, Şîwa”, *Dairetu’l-me’ârif-ê Esatîr ve Ayîn ha-yê Basitanî-yê Cehan*, nş. Dewre-yê Mêhr, sal 1394 hş.
- Mem, H. *Rastîya Destana Memê Alan*, we. Farqînî, Zana, Weşanên Enstituya Kurdî ya Stenbolê, çapa yekem, Rêbendan 2006
- Mukrîyanî, Hêmin. *Tu’hfey Muzeferîye*, pêşgotin, dezgay Aras, Hewlêr, sal 2011
- Nanewazade, Elî, “Beyt”, *Ferhengî Herman*, Bergî Yekem, Wezaretî Perwerde, Hewlêr 2005
- Nîkreftar, Keyomers, *Keşkol*, Enistîtûtî Kelepûrî Kurd- Silêmanî, salî 2013 Silêmanî
- Ölmez, Cumhur, “Mem û Zîneke bi Hewramî” (Tekst- Vekolîn) Lîsansa bi têz, Zanîngeha Artuklu Mardîn, 2018, r. 12.
- Qeys-Elrazî, Şemseddîn Muhemed, *Elmu’cem Fî Me’ayiri Eş’aril-’Ecem*, Beyrût, 1909

- Râzî, Necmuddîn, *Mîrsâd'ul-'ibâd*, Şirket-ê intişârât-ê 'İlmî ve Ferhengî, Tehran 1391 hş.
- Sabat û Sawên "Rolî Afret le Gotinewey Beyte Folklorîyekan da" *Kovara internetî sabat û Sawên*. www.rojikurd.net/sabatusawen/2017/05/18/ -
- Şâygânfer, Heyder Rızâ, "Beyt", *Dairetu'l-me'ârif-ê Bozorg-ê Îslâmî*, XIII <https://www.cgie.org.ir/fa/publication/entryview/8253> (Gihan: 04.11.2019/09:57)
- Şems, Îsmâîl, "Beyt-ê Kurdî" Merkez-ê Dairetu'l-me'ârif-ê Bozorg-ê Îslâmî, Gihan: 03.11.2019/22:13, (<https://www.cgie.org.ir/fa/article/153284/>)
- Şerefkendî, 'Ebdurrehman, Hejar, "Beyt", *Henbane Borîne*, Intişarat-ê Sirûş, Çapî Yekem, Tehran 1369 hş.
- Şerîfî, Ehmed. "Ustûreha ve Efsanehayê Kurdî" *Fesilnameyê Ferhengê Merdumê Îran*, şomare-hayê 7 ve 8, behar 1386 hş.
- Tabanî, Hebîbullah, *Vehdet-ê Quwmî-yê Kurd ve Mad, Menşei-ê Nejad ve Tarîxê Temeddun-ê Kurdistan*, Neşr-ê Gusterdê, Tehran 1380 hş.
- Tewfîqî, Huseyn, *Aşinayî ba Edîyan-ê Bozorg*, Merkez-ê Cehanî-yê 'Ulûm-ê İslâmî
- Xeznedar, Marif, *Mêjûy edebî kurdî*, Hewlêr 2001,
- Yıldız, Ayhan, *Hunera Vegotina Bedew A Devkî û Nivîskî*, 2017, Van, 1
- Zebîhniya 'Umran, Asiye- Qeyyûmîzade, Ferîba, "Berresî-yê Karburd-ê E'idad-ê Yêk ta Penc der Efsane ha-yê Mektûbê Îranî", *Fesilname-yê Pijûhişha-yê Edebî ve Belaxî*, sal-ê Pencum Şomare-yê 18, Behar-ê 1396 hş.